

De eerste protestantse tempels in de Nederlanden

Een onderzoek naar vorm en perceptie

Joris Snaet

Inleiding

In mei 1990 gaf David Thomson op het colloquium 'L'église dans l'architecture de la Renaissance' te Tours een lezing over de 16de en vroeg-17de-eeuwse protestantse tempelbouw in Frankrijk. Hij besprak er niet alleen de nieuwe en originele architectuurtaal die de protestanten zich op korte tijd eigen maakten en de mogelijke inspiratiebronnen die ze hiervoor gebruikten, maar benadrukte tevens het internationale karakter ervan: 'It is a matter for other Dutch, English and American historians to evaluate the possible significance of French provincial temples for Protestant architecture of later times. There is no shortage of echoes.'¹

Spijtig genoeg ontbrak op dit colloquium een bijdrage over de Zuidelijke Nederlanden, alsof de opkomst van de Renaissance bouwstijl hier enkel binnen een stedelijke hofcultuur te situeren valt en er binnen een religieuze context enkel in 'nachgotik' gebouwd werd.² Deze bijdrage is een eerste, bescheiden poging om deze stelling te nuanceren en raapt tegelijkertijd de handschoen op die David Thomson wierp. Thans blijkt duidelijk dat de protestantse gemeenschappen in de Nederlanden de ideeën van de Franse gemeenschappen kenden en ze bijna gelijktijdig toepasten. Het gebruik van centrale grondplannen en enkele brongegevens roepen bovendien de vraag op of deze gemeenschappen de moderne Renaissancestijl kenden en bewust toepasten binnen hun architectuur.

Opkomst van het protestantisme binnen de Nederlanden

Vanaf ongeveer 1520 verspreidde de eerste reformatorische literatuur zich in de Nederlanden. Groepjes bijbellezers verenigden zich en eisten het recht om de bijbel te lezen en hun geloofsleven ernaar te richten. Ze inspireerden zich vooral op de geschriften van Luther. Ondanks een vijandig gezinde overheid, kenden deze gemeenschappen in de Nederlanden een krachtige start, vooral binnen steden als Leuven, Gent, Brussel en Antwerpen. Vanaf 1535 manifesteerde zich in de Nederlanden een nieuwe vorm van het protestantisme, die voornamelijk bij het gewone volk veel aanhang zou vinden.

Het anabaptisme of de wederdoperij streefde naar sociale vernieuwingen en naar een terugkeer van het primitieve christendom, dat van Jezus en zijn apostelen, die alles in gemeenschap bezaten. Vooral de welgestelde burgerij voelde zich in haar bezittingen en haar materiële aspiraties bedreigd

door deze radicale hervormers, die met geweld Gods rijk op aarde wensten te realiseren. Met de komst van deze anabaptisten begon de harde repressie vanuit katholieke zijde. Hun afzijdigheid van de 'zondige' wereld en hun weigering om overheidsfuncties uit te oefenen, was er evenwel de oorzaak van dat ze nauwelijks een invloed hadden op het openbare of politieke leven.

Het calvinisme zal, hoewel het hier en daar reeds vroeger voorkwam, halverwege de jaren '60 een grote verspreiding kennen. Deze goed georganiseerde en strijdvaardige beweging vond zijn aanhangers in alle lagen van de bevolking, zowel bij de adel als bij de gewone volk. Vanuit de steden in het Zuiden zoals Doornik, Rijsel, Valenciennes, die breed openlagen voor de invloeden uit het nabije hugenootse Frankrijk, verspreidde het zich naar het noorden. De handelsmetropool Antwerpen kende kort na 1555 een georganiseerde calvinistische gemeente met een eigen kerkraad of consistorie en een vaste predikant. Vanaf 1561 begonnen de calvinisten zich steeds duidelijker te manifesteren. De niet aflatende repressie van de katholieke overheid onder leiding van de gouvernante Margaretha van Parma, was weinig effectief. In het Wonderjaar 1566 slaagde de ondergronds georganiseerde protestantse gemeenschappen erin openbare erkenning te krijgen. In het Smeekschrift van 5 april 1566 vroegen de verbonden lage edelen de afschaffing van de inquisitie en de opschorting van de ketterplakkaten. De hagenpredikaties van de calvinisten, die buiten de stadsmuren werden georganiseerd, trokken een steeds groeiend aantal toehoorders (afb. 1).³

Antwerpen

De beeldenstorm brak te Antwerpen uit op 20 augustus 1566. Spoedig daarna zag het stadsbestuur zich genoodzaakt onderhandelingen aan te gaan met de aanhangers van de nieuwe religie. Willem van Oranje trad op als bemiddelaar in dit conflict. Op 2 september 1566 kregen zowel de Antwerpse calvinisten als de lutheranen elk de toestemming om intra muros drie kerkgebouwen voor de eigen eredienst op te trekken. Ze kregen elk drie lege erven toegewezen waarop ze op zon- en heiligdagen, en op een woensdag zonder heiligdag, hun predikaties mochten houden.⁴

Van de zes kerken te Antwerpen waarvoor toestemming tot bouwen gegeven werd, zijn er uiteindelijk slechts drie gerealiseerd. Gegevens over deze gebouwen zijn verspreid over

Afb. 1. De hagenpreken buiten de Antwerpse stadswallen, juni 1566. Michael Eytzinger, Franz Hogenberg, *Novus... de Leone Belgico, eiusque topographica atque histoica descriptione*, s. 1., 1596. (KU Leuven, Bibliotheek Godgeleerdheid.)

verschillende kronieken, de belangrijkste is de getuigenis van Godevaert van Haecht.⁵

Op 24 september verlieten de lutheranen de St.-Joriskerk waar zij tot dan hun geloof gepredikt hadden. Ze startten de bouw van een eerste tempel op een terrein genoemd 'den lijmhof'.

Tegelijkertijd begonnen de calvinisten aan de bouw van twee andere tempels. Een eerste was bestemd voor de 'Walen' – immigranten uit Frankrijk – en werd opgericht op de Wapper achter het Kolveniershof. Deze grond kochten zij van Frans Gielis, die het terrein daarvoor gebruikte als bleekveld. Aangemoedigd door hun predikant Taffin, kwamen vele vrijwilligers opdagen om de bouw te helpen.

De tweede tempel werd genoemd de 'Mollekens rame', naar de naam van het erf waarop zij gebouwd werd oftewel 'de langen tempel'. Zij bevond zich in de Gasthuysbenden, bij de Huidevetterstoren. Op 30 september verbood de prins van Oranje ook hier het werk voort te zetten. De tempel werd onafgewerkt gelaten en kort daarop bouwden de calvinisten in

de nabijheid van het Hessenhuis een oude koestal om tot een tempel. Godevaert van Haecht laat niet na deze tempel smalend de 'Calfstal' te noemen.

Eind oktober startten de lutheranen de bouw van een nieuwe kerk in de nabijheid van de Paardenmarkt in 'eenen hof, gheeten 'den Reyger'. Dertien overleden protestanten werden er begraven op het erf.

De Waalse calvinistische tempel was gebouwd op een enigszins uitgerekt achthoekig grondplan en tot op manshoogte in natuursteen opgetrokken. De twee andere tempels hadden een ovaalvormig grondplan. Margaretha van Parma had de calvinisten verboden het metselwerk hoger dan 5 voeten te maken. Het bovenwerk van deze tempels was gemaakt van timmerwerk en de daken waren bedekt met schaliën. 'En de mueren en waeren maer 2 voet en halven dicke, niet te gelycken by der papen kercken, en dan maeckten sy die noch dunder boven d'eerde.'⁶ De tempels 'waren als amhiteatrum al van steene, in der figure als eijronde, zeer rustich ghemaect, waer daer groote macht van ghelde es duer de groote coopmanschape die daer regneert.'⁷

Op de kaart van Joris Hoefnagel, zien we vier kruisen die in 1567 opgericht waren op de plaatsen waar vroegere protestantse tempels hadden gestaan (afb. 2).⁸ Ze zijn telkens geplaatst op een erf, omsloten door de achterkant van huizenrijen, zoals in de overeenkomst tussen de protestanten en het stadsbestuur was vastgesteld. Hierdoor waren de tempels afgeschermd van de publieke straten, wat zonder twijfel de bedoeling moet zijn geweest. We onderscheiden een kruis vlakbij de Paardenmarkt,⁹ een tweede is gelegen aan de stadsmuur¹⁰ en een derde kruis aan het Colveniershof.¹¹ Een vierde kruis is geplaatst vlakbij het augustijnenklooster.¹²

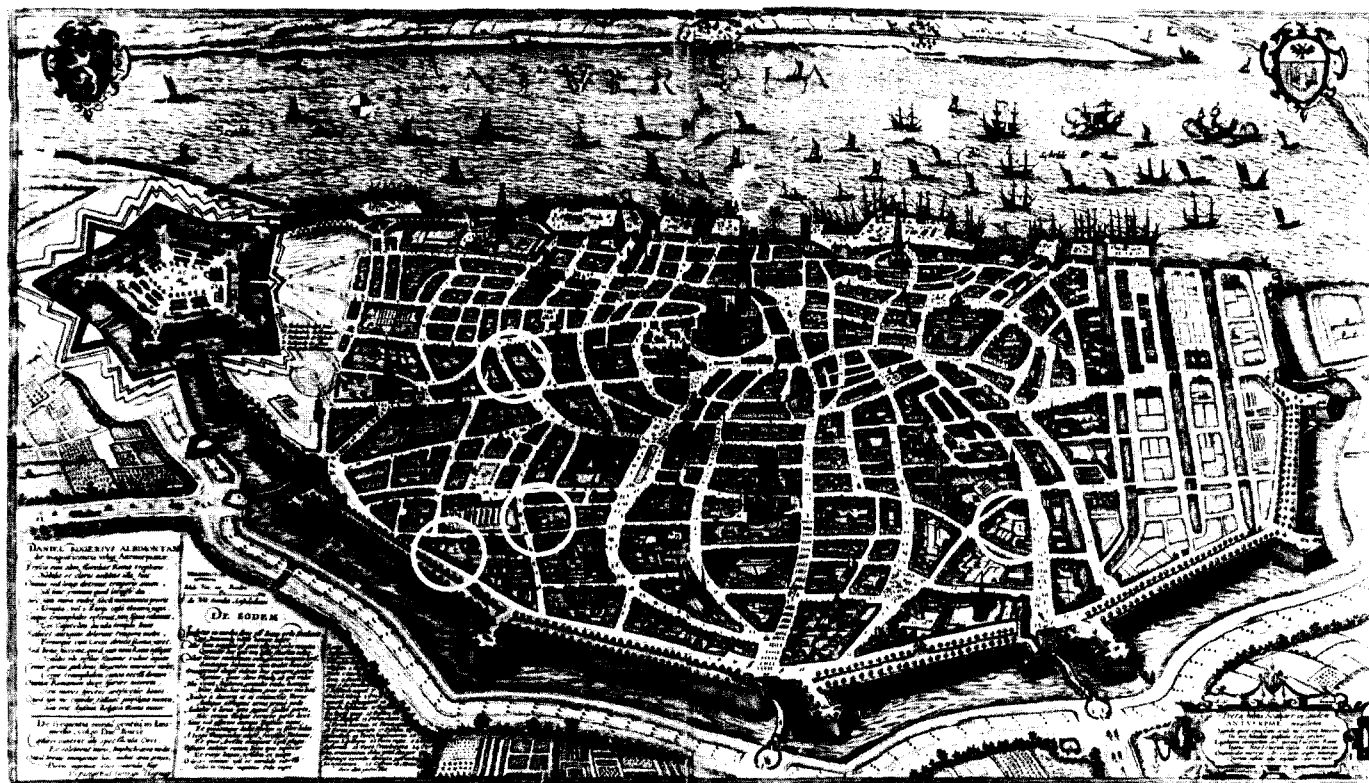
Op de kaart van F. Hogenberg¹³ zijn drie kruisen zichtbaar. Het vierde kruis in de buurt van de paardenmarkt is niet zichtbaar door de perspectiefverkortening waarmee het stadsgezicht is getekend.

Op 12 mei 1567 werden de Antwerpse tempels 'geschonken' aan de vendels van de Waalse soldaten door Margaretha van Parma opdat ze van de bouwmaterialen hun soldij zouden kunnen betalen. Op 4 juni werd de kerk op de Mollekensraeme afgebroken. Op 13 juni werd de ronde Waalse tempel afgebroken. De beenhouwers deden vruchteloos een poging om de afbraak te stoppen om het gebouw te veranderen in een vleeshal.

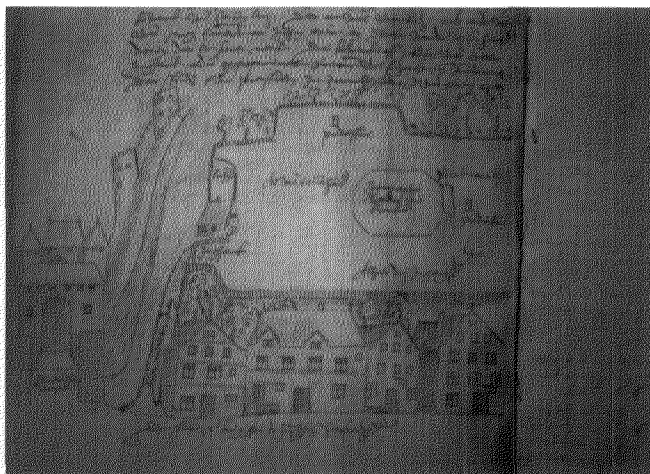
Gent

Op 23 augustus 1566, 3 dagen later dan in Antwerpen, breekt ook in Gent de beeldenstorm uit. Tijdens onderhandelingen op 9 en 10 september met de graaf van Egmont, stadhouder van Vlaanderen, vragen de protestanten een gebouw voor de eigen eredienst. De graaf wilde alleen prediking toestaan op plaatsen buiten de stad die door de stadsmagistratuur zouden worden aangewezen. Pas op 24 oktober krijgen de protestanten net buiten de Brugse Poort een plaats aangewezen waar ze een tempel zouden mogen bouwen. De volgende dag startten zij de bouw.¹⁴ Van deze tempel heeft Marcus van Vaernewijck ons een uitgebreide beschrijving, vergezeld van een kleine planmatige schets, nagelaten (afb. 3).¹⁵

Op de schets van Vaernewijck zien we duidelijk het achthoekige grondplan van de tempel die zich buiten de stadsmuren bevond. De tempel is omsloten door een groot open terrein met een omheining. De inscripties vermelden twee ingangen. Eén leidt tot aan de stadspoort, een andere wordt aangeduid als de 'dreij inganghe'. Naast de tempel bevindt zich een kleine aanbouw, het consistorie, gebouwd op een rechthoekig grondplan. Op het erf zijn twee preekstoelen opgesteld, aangeduid als 'pidstael'. Deze werden vermoedelijk

Afb. 2. Antverpia, depingebat Georg. Hoefnaglius, 1574 (met weergave van de kruizen op de plaatsen van de afgebroken protestantse tempels: rechts de tweede lutherse tempel op de Paardenmarkt, linksonder de nooit voltooide calvinistische tempel op de Mollekensraeme, linksboven de eerste lutherse tempel en links in het midden de ronde Waalse tempel gelegen naast het Colveniershof.). (Antwerpen Stadsarchief)

Afb. 3. De Gentse tempel en omgeving. Marcus van Vaernewijck, *Van die beroerlichen tijden in die Nederlanden (Gent, Universiteitsbibliotheek, Kostbare Werken Hs. 2469)*

gebruikt om te preken in de open lucht wanneer het aantal toehoorders te groot werd om in de tempel onderdak te vinden.

Van Vaernewijck had zijn informatie en de afmetingen van de tempel uit eerste hand, namelijk van het hoofd van de timmerlieden: 'Hij madede, in de lijnchde hondert ende L voeten ende, in de wijder hondert ende XXX, zoo my den meester van de temmerliede Willem de Somer zijde, die daer an zeer neerstich ghewrocht hadde met Lievin zijn broedere'. Het gebouw was redelijk groot¹⁶ en had een enigszins elipsvormig grondplan.

Volgens zijn beschrijving telde de Gentse tempel twee verdiepingen, waarvan de bovenste smaller was dan de onderste, die vermoedelijk een ommegang of ambulatorium gevormd moet hebben. Voor de bouw werden houten pijlers in de grond geheid en de muurvlakken opgevuld met baksteen en huidevettersmortel. Het dak van de bovenste verdieping was niet koepelvormig maar had enigszins de vorm van een schilddak. De bovenste verdieping had een strodak, de galerij van de onderste verdieping was bedekt met 'heydenburgse delen' waarvan de voegen opgevuld waren met lijnwade en pek (afb. 4).

Beide verdiepingen telden een groot aantal ramen. De ramen van de onderste verdieping, vermoedelijk glasramen, waren versierd met opschriften met de 10 geboden of andere bijbelspreuken. Centraal in het interieur stond een preekstoel, in hout en 'up zijn antijcse' uitgewerkt. Hierrond stond een balustrade waarbinnen de vrouwen en kinderen een plaats kregen tijdens de vieringen. De mannen zaten op rijen banken die de preekstoel aan alle zijden omringden.

Op 9 april 1567 werd de Gentse tempel door de Waalse vendels vernietigd.

Oudenaarde

Ook te Oudenaarde werd een tempel opgericht, op een plaats genaamd 'den Heyn-driesch' gelegen in 't Vrye van de stad,

net buiten de stadsmuren. Deze plaats werd ingenomen ondanks felle tegenstand van de graaf van Egmont die de protestanten daarvoor een terrein had toegewezen, dat gelegen was aan de overkant van de Schelde en verder van het stadscentrum verwijderd was.¹⁷

Haarlem

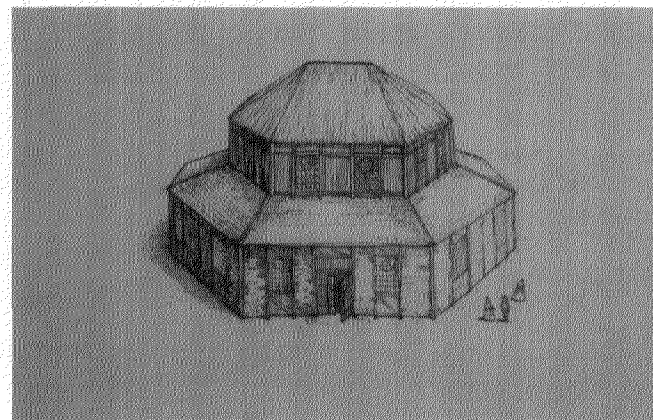
Op 19 oktober 1566 werd een tempel met toestemming van het stadsbestuur te Haarlem opgericht. De tempel, genaamd het 'Geusen-huys', was volledig van 'licht hout' en werd in het korte tijdsbestek van drie weken opgericht. Hij mat 97 op 67 voet wat mogelijk wijst op een ellipsvormige vorm. Deze tempel, waarvan de exacte locatie niet bekend is, werd op 30 april het jaar daarop in drie uren tijd afgebroken.¹⁸

Ook in in Gorcum en Leiden werden tempels opgericht. Nader informatie over deze tempels ontbreekt tot op heden.¹⁹

De perceptie van de tempels

Marcus Van Vaernewijck geeft een aantal hoogst originele beschrijvingen van de Gentse tempel: 'Den tempel gheleek, van binnen ende van buten, gheheel eenen lampteerne, ofte een peerdemuelemaer', alsook: 'Hij was al meeste van haute, als die van die moscovijtchen keercken.²⁰ Deze verwijzingen geven geen of nauwelijks een speciale betekenis aan het uiterlijk van deze tempels, behalve dan dat zij enigszins ongevoelen en 'exotisch' overkwamen.

We stellen een duidelijke voorkeur voor centraal aangelegde grondplannen vast. Aan de basis van deze voorkeur lagen waarschijnlijk in de eerste plaats louter praktische bedenkingen, immers een centraalbouw is de ideale ruimteoplossing om zoveel mogelijk toehoorders – met een minimale afstand ertussen – te verenigen rondom de kansel of preekstoel, dat het centrum wordt van de protestantse eredienst. Voor de bouw van deze tempels werd een beroep gedaan op eenvoudige lokale bouwtechnieken.²¹ De technische uitwerking van de Gentse tempel vertoont opvallende overeenkomsten met een ander type

Afb. 4. Reconstructietekening van de Gentse protestantse tempel (Tekening auteur)

bouwwerk dat goed bekend moet zijn bij de toenmalige bouwheren, namelijk de rurale schuur. Mogelijk valt ook de vorm van de plattegrond – een uitgerokken achthoek met hierin geheide palen – ook te herleiden op deze eeuwenoude landelijke traditie.

In de concrete architecturale uitwerking van de tempels zijn er evenwel elementen aanwezig die verwijzen naar een antieke architectuurtaal. De typering 'zeer rustich' van Marcus van Vaernewijck voor de in natuursteen uitgevoerde onderste verdieping van de Antwerpse tempels, wijst in die richting. Ook de vermelding van Vaernewijck, dat de predikstoel (het belangrijkste meubel) 'up zijn antijese' is uitgewerkt, is niet zonder belang en wijst erop dat de protestanten de Italianiserende moderne stijl bewust toepasten binnen hun architectuur.

Deze verwijzingen sluiten bijgevolg ook niet uit, ondanks het zeer eenvoudige, bijna landelijke karakter van de architectuur, dat er in het gebruik van de centrale grondplannen ook een invloed van moderne architectuurtractaten aanwezig is. We denken hier in de eerste plaats aan het vijfde boek van Serlio waarin zeven plannen van centraal aangelegde tempels zijn opgenomen – waaronder ook een achthoekig. Dit boek was op dat ogenblik algemeen verspreid. In Frankrijk verscheen het vanaf 1547 in een tweetalige versie. In de Nederlanden werd dit boek uitgegeven vanaf 1553 door Mayken Verhulst, de vrouw van de in 1550 overleden Pieter Coecke van Aelst. Het was uitgegeven in een Gotisch lettertype 'opdat het boek den ghemeen man leselijker sijn soude' en bestemd voor de gewone ambachtsman binnen de alledaagse bouwpraktijk.²²

Pas in meer recente bronnen steken nieuwe, meer betekenisvolle ideeën over deze tempels de kop op. In de *Chronycke van Antwerpen sedert het jaer 1500 tot 1575* wordt de eerste keer een connectie gemaakt tussen de protestantse tempels en de tempel van Salomon: 'Desen waelschen tempel was gemaect heel rondt, zeer anticxt, op de maniere van Salomons tempel te Jerusalem, ende te Roomen opt fatsoen van den tempel van Lautron.'²³

De anonieme auteur wijst hier op een vormovereenkomst tussen deze tempels en de voorstelling van Jeruzalem en de tempel van Salomon. Hierbij werd de achthoekige Rotsmoskee, die thans nog op de tempelberg te Jeruzalem staat, vereenzelvigd met de verdwenen tempel. Ook bestond er een verwarring van de tempel met de H. Grafkerk te Jeruzalem, die een centraal grondplan had met een ambulatorium.²⁴ Deze denkbeelden waren algemeen bekend, denken we maar even aan de talrijke voorstellingen van Jeruzalem gesymboliseerd door een centraalbouw op de schilderijen van de Vlaamse meesters²⁵ of aan de middeleeuwse reisgidsen. Dit beeld van de tempel als centraalbouw zal verder blijven doorleven in de 17de eeuw.²⁶

Het vroeg-christelijke baptisterium van Lateranen wordt in de toenmalige reisgidsen steeds in verband gebracht met keizer Constantijn, die hier gedoopt zou zijn geweest, en dus met de vroegste jaren van het Christendom.

De precieze datering van deze kroniek, die enkel het initiaal PC draagt, is enigszins problematisch. Gezien de aard van de bron – een chronijk die de geschiedenis verhaalt van 1500 tot

1575 – dateert ze zeker van na 1575. Afgaande op het schrift kan men ze situeren ten vroegste op het einde van de 16de eeuw, maar meer waarschijnlijk in het eerste kwartaal van de 17de eeuw. De auteur had zeker Spaanse sympathieën – zo blijkt uit andere tekstfragmenten – en het lijkt bijgevolg onwaarschijnlijk dat hij de bedoeling zou hebben gehad om de protestantse tempels een extra symbolische meerwaarde te geven. Veeleer lijkt het ons toe dat hij zich verwonderde over de speciale vorm van deze tempels – een achthoekige centraalbouw was inderdaad erg ongewoon binnen de Nederlanden – en dat hij vooreerst gelijkende voorbeelden zocht, hierbij zijn eigen kennis tonende. Dat hij hierbij geïnspireerd werd door eigentijdse denkbeelden over protestantse architectuur is evenwel niet volledig uit te sluiten.

In nog latere bronnen werd nog meer aandacht gegeven aan de vormbetekenis van deze tempels. De *Annales Antverpienses*, geschreven door de Bollandist Papebrochius (1628-1714) in de tweede helft van de 17de eeuw zijn in dit opzicht buitengewoon interessant, gezien het erudiete karakter van de schrijver, werkzaam aan de redactie van de *Acta Sanctorum* in het Antwerpse Professenhuis.²⁷ De schrijver vertelt nu duidelijk hoe de bouwers 'de tempel van Salomon' als verantwoording voor hun rondbouw gebruikten: 'rotundum Walonica nationis templum, sive (ut illi credebant) templi Salomonici constructum'. De schrijver maakt zelfs een vergelijking met de op dat ogenblik net voltooide Lutherse tempel te Amsterdam. Van de rechthoekige nooit voltooide Calvinistische tempel 'op de Mollekens raeme' beweert de auteur dat de protestanten zich hiervoor lieten leiden door het beeld van een antieke tempel.²⁸

In zijn commentaar bekritiseert Papebrochius de protestanten, mogelijk niet in de eerste plaats omdat ze het beeld van de tempel van Salomon als verantwoording gebruiken. Veeleer omdat ze de tempel van Salomon als een rondbouw voorstellen. Deze interpretatie klopt immers niet met de realiteit. Papebrochius kon hiervoor teruggrijpen naar recente bijbelstudies en tractaten waar de tempel steeds voorgesteld zal worden gebouwd op een rechthoekig grondplan.²⁹

De Nederlandse protestantse tempels in een internationale context

Studies over de vroegste protestantse tempelrealisaties binnen een Europese context zijn uitermate schaars.³⁰ Dit neemt niet weg dat er gedurende de 16de eeuw een groot aantal tempels in gebruik genomen waren.³¹ Deze tempels waren meestal ingericht in huizen, schuren of herbruikte katholieke kerken, maar ook nieuwe tempelontwerpen, aangepast aan de nieuwe liturgische eisen, werden gerealiseerd.

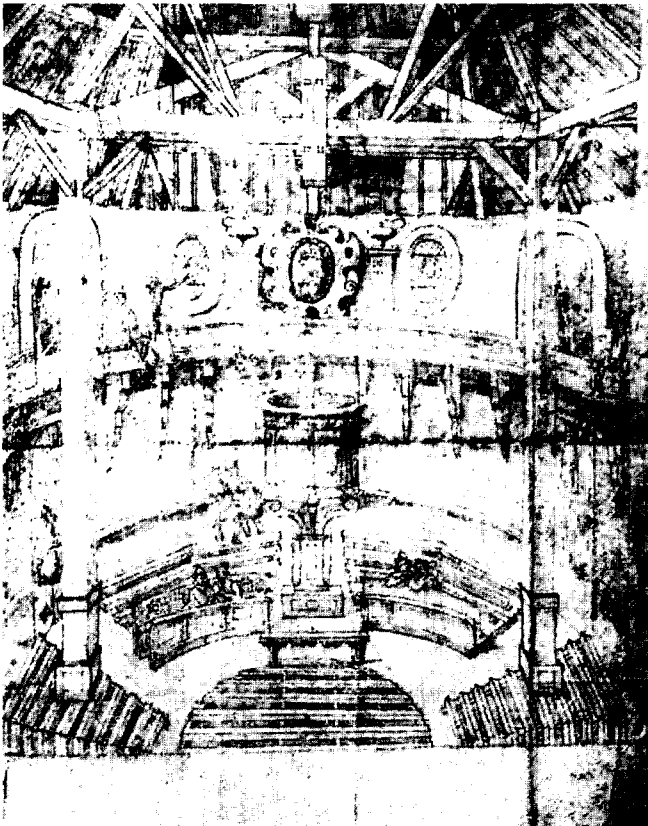
De politieke situatie in het Duitse Rijk, een lappendeken van een groot aantal onafhankelijke vorstendommen, is bijzonder gunstig voor de protestantse gemeenschappen. Talrijke vorsten zullen publiekelijk deze gemeenschappen steunen en reeds vanaf de jaren '40 van de 16de eeuw zullen in hun kastelen kapellen ingericht worden voor de protestantse cultus.³² Tribunes werden hier gebruikt om de sociale status van de

kerkgangers te bevestigen. De soeverein nam plaats op een hoger gelegen tribune tegenover het altaar, terwijl het gelijkvloers voorbestemd was voor het gewone volk. Deze ruimtelijke indeling benadrukt aldus in de eerste plaats de rol van de vorst als beschermheer van de nieuwe religie en verwijst duidelijk naar Karolingische traditie.³³

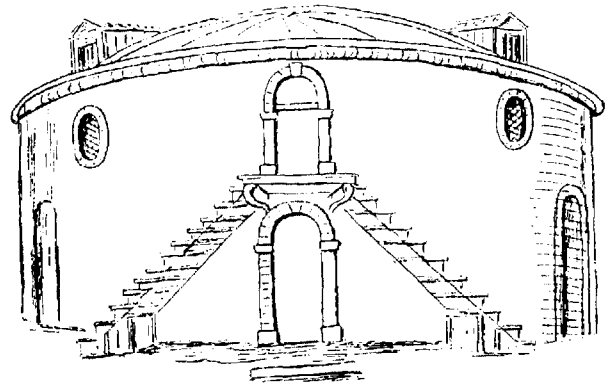
De oudste sporen van protestantse tempels opgetrokken binnen Frankrijk vinden we terug in Lyon. Reeds in 1560 werd hier een tempel opgericht, genaamd 'Le temple Martin'.³⁴ Hij werd vermoedelijk vernietigd voor 1563.³⁵

Deze tempel wordt door Gabriel de Saconay enkele jaren later omschreven als de toren van Babel en was volgens de auteur opgetrokken in de vorm van een theater.³⁶ De allusie op de Babelse spraakverwarring en de verwijzing naar de 'farces et comédies' hier opgevoerd, laten geen twijfel bestaan over de bedoelingen van de auteur. Deze verwijzingen naar een theater en de toren van Babel doen bovendien vermoeden dat deze tempel gebouwd was op een cirkel- of ellipsvormig grondplan.³⁷

In 1563 krijgt Lyon een protestants stadsbestuur en op 4 juli wordt met de toestemming van de gouverneur drie plaatsen voor de protestantse cultus toegewezen. Pas het jaar daarop werd een eerste tempel 'des Terreaux' opgericht, vermoedelijk binnen het huidige bouwblok van het later opgerichte

Afb. 5. Jean Perresin, interieur van de protestantse tempel (Lyon, Archives Municipales, GG 86, I)

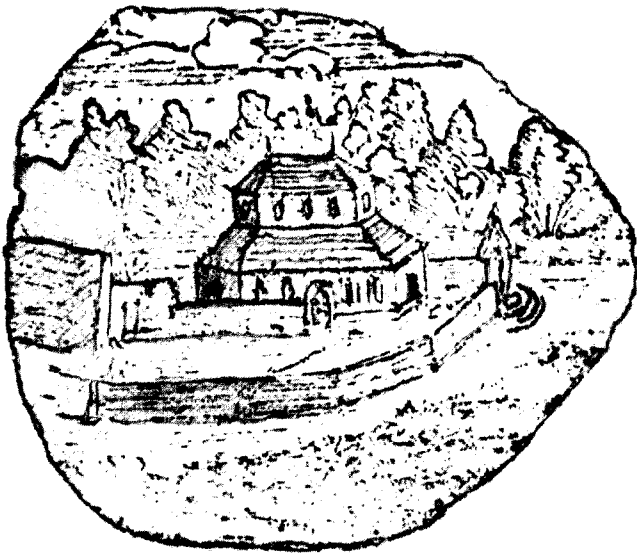

Afb. 6. Jean Perresin, exterieur van de protestantse tempel (Lyon, Archives Municipales, GG 86, II.)

stadhuis.³⁸ De tempel 'Le Paradis', werd opgetrokken op de plaats van de vroegere tempel Martin in het huidige quartier Saint-Nizier. Een derde tempel genaamd 'Fleur de lis' werd in dezelfde buurt in een schuur ingericht.³⁹ Deze plaatsing, vlakbij de kerk Saint-Nizier, waar de stadsmagistratuur zetelde, was niet zonder betekenis. Men mag bovendien niet vergeten dat het Edict van Orléans van 17 januari 1562, waarbij voor de eerste keer door de Franse overheid de protestantse cultus werd erkend, enkel predikingen toestond buiten de stadsmuren of in private huizen.⁴⁰

Van de tempel genaamd 'Le Paradis' zijn een tekening van het interieur en het exterieur en een schilderij van het interieur bewaard, allen toegeschreven aan Jean Perresin (afb. 5, 6).⁴¹ Het gebouw was cirkelvormig, opgetrokken in steen met een houten koepelgewelf dat binnen gesteund werd door vier houten pilaren. Binnenin waren de banken cirkelvormig opgesteld rondom een kansel. Net boven de kansel, op de tweede verdieping, is een grote cartouche met het wapenschild van Karel IX geplaatst, geflankeerd door kerkborden.⁴² We zien duidelijk hoe de vrouwen gezeten zijn vlak voor de kansel, gescheiden van de mannen. Een tribune met een houten balustrade vormde een tweede verdieping. Ze steunde op consoles en was enkel bereikbaar langs buiten via een dubbele trap die over het ingangsportaal van de onderste verdieping geplaatst was. Telkens vier met glasramen gedecoreerde dakkapellen en oculi-vensters verlichtten het interieur.

Van andere Franse tempels is ons slechts informatie bekend van tempels opgericht na 1598, wanneer met het edict van Nantes de Protestantse cultus algemeen toegestaan wordt. De tempels van La Rochelle, Rouen, Caen, Dieppe en Montauban zijn allen gebouwd op een centraal grondplan.⁴³ De buitengewone overeenkomst in de beschrijving van de Gentse tempel door Van Vaernewijk en in het uiterlijk van de tempels van Dieppe (afb. 7)⁴⁴ en Caen (afb. 8)⁴⁵ doet het bestaan vermoeden van een soort oertype van een centraal aangelegde protestantse tempel, te dateren voor 1567 en te situeren in Frankrijk. Het dient in deze context vermeld te worden dat de belangrijkste Antwerpse tempel – de Waalse ronde tempel –

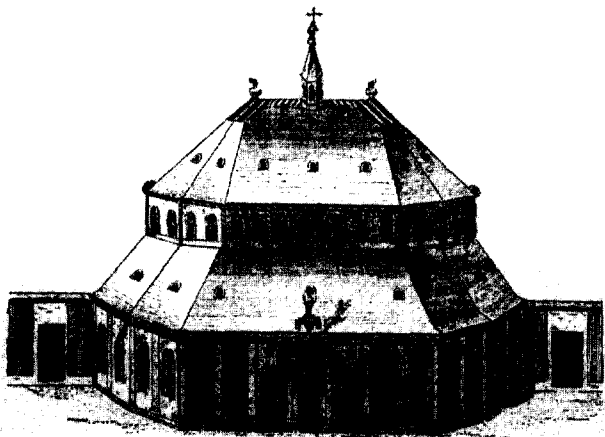

Afb. 7. De protestantse tempel van Dieppe (David Thomson)

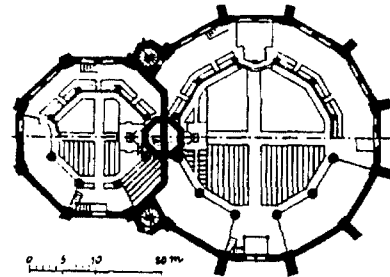
precies gebouwd werd door immigranten afkomstig uit het noorden van Frankrijk.

Later, vanaf 1601 tot 1608, zullen protestantse vluchtelingen uit de Spaanse Nederlanden in Hanau (Duitsland) (afb. 9) een dubbele tempel bouwen waarin zonder twijfel een doorleven van dit type tempel is vast te stellen. De tempel bestaat uit twee centraalplannen: Eén op achthoekige basis voor de Nederlandstalige gemeenschap en één op twaalfhoekige basis voor de Franstalige gemeenschap. De preekstoelen zijn bevestigd aan de gemeenschappelijke muur die beide ruimten verbindt.⁴⁶

Naast dit doorleven van meer 'traditionele' tempelontwerpen zien we hoe in de 17de eeuw in Frankrijk binnen de protestantse gemeenschap ook ontwerpen ontstaan die geïnspireerd

Afb. 8. De protestantse tempel van Caen (David Thomson)

Afb. 9. De protestantse dubbelkerk van Hanau (K. E. O. Fritsch)

zijn door eigentijdse 'moderne' architectuurtheoriën. In de literatuur is reeds overvloedig gewezen op de overeenkomst tussen het project voor de protestantse tempel van Charenton, gebouwd in 1623 naar een ontwerp van Salomon de Brosse, en de beschrijving van de basiliek van Fano door Vitruvius.⁴⁷ Het in 1601 gepubliceerde tractaat van Jacques Perret *Des fortifications et artifices* toont drie tempelprojecten op een vierkantig grondplan.⁴⁸ De vormentaal van deze tempels – met een houten tongewelf en vierkante hoekstructuren – als ook het publieke karakter van deze gebouwen⁴⁹ verraden een invloed van Philibert de l'Orme's voorstelling van de 'basilique' of 'Lieu Royal'.

Al deze tempels – en nog vele andere – zullen ten laatste vernietigd worden in 1685, wanneer Lodewijk XIV het edict van Nantes nietig verklaart.⁵⁰

In 1583 werd besloten om het dorpje Ruigenhil, strategisch gelegen aan het Hollandsch Diep, om te bouwen tot de vestigingsstad Willemstad. In augustus 1586 werden de eerste plannen gemaakt om hier een kerkgebouw op te richten (afb. 10). Prins Maurits, die persoonlijk toezicht hield op de vordering van de werken, gaf hiervoor een subsidie van 600 gulden. De uitvoering liet echter op zich wachten en pas in oktober 1596 startte de bouw ervan. De rekeningen vermelden

Afb. 10. De kerk van Willemstad (Foto auteur)

drie opeenvolgende ontwerpen maar vermoedelijk werd reeds vanaf het begin voor een achthoekige centraalbouw gekozen.⁵¹ In 1597 verzocht de magistraat van Willemstad aan prins Maurits opnieuw een bijdrage te willen verlenen waarop 7000 gulden beschikbaar werd gesteld. Op het verzoekschrift plaatste de prins eigenhandig de volgende kanttekening 'gelijk bij hem voormaels is gedaen geweest... dat de kercke in Willemstad in eene ronde ofte achtkantige forme zal ende behoort gemaect teworden'.⁵²

Men kan zich afvragen of de prins met dit request bewust de traditie van de oudere centraalplannen te Gent en te Antwerpen wilde onderhouden⁵³ of dat men de keuze voor een centraalbouw niet veeleer kan situeren binnen de hofcultuur en de daar aanwezige opkomende Renaissance-ideeën over ideale architectuur?⁵⁴

In sommige latere tempelgebouwen opgetrokken in de Noordelijke Nederlanden zijn duidelijke vormelijke verwijzingen naar de tempel van Salomon terug te vinden. De ingezwenkte steunberen van bijvoorbeeld de kerken te Renswoude of te Hooze Zwaluwe⁵⁵ verwijzen naar de reconstructie van de tempel van Salomon door Villalpando. De architect van deze kerken, Jacob Van Campen, werd in contact gebracht met dit architectuurtractaat via Constantijn Huygens. Ook in de iets jongere Nieuwe Kerk te Haarlem, eveneens naar een ontwerp van van Campen, is een vormentaal aanwezig die refereert naar de tempel.⁵⁶

Slotbeschouwing

De snelle vernietiging en de harde repressie van de protestantse gemeenschappen door de overheid zijn er de oorzaak van dat slechts weinig informatie over de vroegste protestantse tempels tot ons gekomen is. Enkel van de Antwerpse en de Gentse tempels kon voldoende bronnenmateriaal gevonden worden om een nauwkeuriger beeld van hun ontstaan en hun uitzicht te krijgen. Van de tempel van Oudenaarde en van Haarlem werden slechts enkele schaarse gegevens gevonden. We vermoeden evenwel dat er in Nederlanden in 1566 een

veel groter aantal protestantse tempels opgericht werden, dan algemeen wordt aangenomen. Slechts een grondiger onderzoek in eigentijdse kronieken zou hierover meer duidelijkheid kunnen geven.

Niettemin kunnen we nu reeds vaststellen dat er binnen de protestantse gemeenschappen op dat ogenblik vaststaande ideeën over het functioneren en het uiterlijk van deze tempels bestonden. We stellen een duidelijke voorkeur voor het centrale grondplan vast. Dit voldeed in de eerste plaats aan de nieuwe protestantse liturgische eisen, maar het is niet uitgesloten dat een invloed vanuit de toenmalige Italianiserende architectuurtheorie ook een rol gespeeld kan hebben. De materiële uitwerking van de tempels is uiterst eenvoudig en deed in de eerste plaats beroep op de lokale bouwtradities.

De inrichting van de tempel te Lyon is op dezelfde manier georganiseerd als dat van de Gentse tempel. Beide tempels hebben gescheiden plaatsen voor de mannen en de vrouwen en er werden spreuken in het interieur aangebracht (iets wat we later ook in 17de eeuwse protestantse kerken zullen tegenkomen). Dit is niet verwonderlijk aangezien de protestantse gemeenschap, en zeker de calvinistische, werd gekenmerkt door een dynamiek waarbij internationale contacten tussen de verschillende gemeenschappen onderhouden werden.

In de loop van de 17de eeuw werden zowel in de Nederlanden als in Frankrijk protestantse tempels gerealiseerd waarvan de vormentaal duidelijk geïnspireerd is door het beeld van de tempel van Salomon en de architectuurtheorie van Vitruvius. Het lijkt ons thans echter onwaarschijnlijk dat deze betekenisverrijking reeds aanwezig was in de eerste 16de eeuwse tempels, immers in de eigentijdse getuigenissen wordt dit verband nergens gelegd. Het is pas in latere bronnen dat het traditionele middeleeuwse ronde beeld van de tempel van Salomon opduikt om de bouw van de Antwerpse ronde tempel te verantwoorden. Blijkbaar moeten we in omgekeerde richting denken en gaven de 17de eeuwse architectuurrealisaties en tractaten aanleiding tot de interpretatie van de Antwerpse ronde tempel als 'tempel van Salomon'.⁵⁷

Het zou interessant zijn te onderzoeken hoe deze betekenisverrijking vanuit de toenmalige context verklaard kan worden. Blijkbaar ontstond er binnen de protestantse gemeenschap een drang om aan hun religieuze bouwwerken een meerwaarde toe te kennen en ze niet louter als overdekte, ongewijde verzamelplaatsen te beschouwen. Welke rol speelde de overheid hierin? Of is het mogelijk dat de meerwaarde gegeven aan deze tempels veeleer het werk is van de predikanten en de meer gedreven gebruikers van deze tempels? Wat is de rol van het gedrukte woord in de verspreiding van deze ideeën en hoe werden ze geïnterpreteerd en vertaald in architectuur? Het lijkt er steeds meer op dat we de 17de eeuwse religieuze bouwpraktijk niet langer enkel kunnen verklaren vanuit een enge vormelijke architectuurtheoretische benadering maar dat religieuze opvattingen, zoektochten tot legitimatie en symbolische denkbeelden hierin een prominente rol speelden.

BIJLAGE I

Gent, Universiteitsbibliotheek, Kostbare Werken Hs. 2469, Marcus van Vaernewijck, *Van die beroerlichen tijden in die Nederlanden*. (Hiervan bestaat uit een in het Frans vertaalde uitgave: *Troubles religieux en Flandre et dans les Pays-Bas au XVIe siècle*, *Journal Autographe de Marc van Vaernewijck*, Gent, 1906.)

IV, cap. 3, fol. 103 v.

Den XXIIIen der zelve maent ghijnck ic, d eerste reijse, zien dweerck van de ghuen buetn der Bruchsche poorte te Ghendt, ende zach, ter slijncker handt af, eenen van ghemaect met staken en de berdens jeghen dwater endee terstont daer naes eenen breeden ghanck daert, in een wijt bevanck vol hauten lach, daer ooc veel veerlieden ende ander volck was. Men temmerde voe, jeghen overe an dwater van der veste, hauten die men daer toe bereet maecte.

Dit bevanck oft pleijn was metten inghanck aldust ghepropocio-neert, rontomme wel behaecht ende betuunt; ende daer stonden twee preecsteoeln int groen ghestelt, ende was eenen zeer

(Hierop volgt de schets)

lustighen aackere. Die ignographie, die nu gheleijt wast meet eecken platen, wast achtcant, om den tempel daer up te edificieren; welcke platen met pijlen in deerde ghevest waren, naer de proportie van den weercke; ende hadde in de lijnchde hondert ende L voeten, en de in de wijdde hondert ende XXX; de cappe met eenen langhen stijl, oft zooment heel tgherade; lach daer ghetemert ende verghaert.

IV, cap. 16, fol. 131.

Desen tempel dan was achtcant ende was rontomme als met een af-treck, onder veel wijder dan boven. Hij was al meest van haute, als die moscovijchten Keercken, van dat ondertussen die stijlen ghesloten waren met careelsteen gheleijt in Hudevetersmoortel. Daer waren rontome veel veinsteren, onder ende boven, daer men niet van bloot g'helas in en zach van daer waren in gheschreven die X gheboden goeze met meer ander auctoriteijten uit der scriptueren, die benedenste glaesveinsters wel verstaende. Den tempel gheleek, van binnen ende van buten, gheheel eenen lampteerne, ofte een peerdemuelenmaer vele meerde want, zoo wij ghezijt hebben lobro 4. Cap. 3. Hij madede, in de lijnchde hondert ende L voeten ende, in de wijder hondert ende XXX, zoo my den meester van de temmerliede Willem de Somer zijde, die daer an zeer neerstich ghewrocht hadde met Lievin zijn broedere. Hij hadde, binnen een afghescheet, wel van XX voeten wijt, om de mann rontomme te staen ende te zitten ende int middelparck zaten alle de vrouwen; ende an dit afgescheet oft burstweere waren bancken ghemaect om die mans up te zitten, ende die buten waren int afgescheet voornomt, mochten daer op rusten als up een baelgie. Desen tempel was van binnen ghebonden met hauten tot int hoochste, van een meesterliche handt ghevaen: Den predicstoel was al nieuwe van spiesschen haute ghemaect, up zijn antijse, ende stond achter overhende. Ende int midden van den predicstoel stont voornoemde groot wijt parck, daer die vrouwen ende jonghe dochters pleghen te zitten; welcx inghanck es wel L voeten wijt, omdat men daer niet zeer drummen en zoude. Ende achter den predicstoel daer stonden veel banchen ghemaect, die gheheel vaste stonden, ende quamen overhende an den predicstoel ende over beede zijden van dien, ende met den anderen hende an de twee afghescheiden camerking met viersteden die an den tempel stonden. Up dies bancken leerde men die kinderen ende jonhers haer forme des gheloofs ofte cathachijmsus; hen vraechde haer ende zij moesten antwoorden; dat ghijne zeer listich te weercke, hadde de leeringhe uprecht gheweest dat menich therte de se verhueghen ende die tranen van devocien uten ooghen sprijnghen. Ten anderen, zoo pleghen zij daer tweedraecht, tsavondts haren psalmzanck melcanderen te leeren; dwelc ook een groot verheghen in Godt bijbracht, te meer

om dat elc die schoone woorden der helighen scrift verstaende was die hij zanck. Desen tempel was int upperste, met stro zeer net ghe-dect; ende beneden rontomme (dat hij heeten taftreck oft verdiepijnghe), was tdack gheleijt met heydenbursche delen, die, in de junctueren ende vouchsels, met lijnwade ende peck ghevult waren, om datter den reghen niet duer zijpen en zoude maer die drie gruesche tempel tAntwerpen, die binnen de staat ghemaect stonden, waren als amthitheatrums al van steene, in der figure als eijronde, zeer rustich ghemaect, waer daer groote macht van ghelde es duer de groote coopmanschape die daer regneert.

V, cap. 24, fol. 193 v.

Omtrent desen tijt beghonde men af te breken die principale walsche keercke der Calvinisten t'Antwerpen. Men dede eerst af de schaliën daer zij mede ghedeect was, ende dander matterialen, al ter minster quetse ende shade, om die te vercoopen. Twas eenen schoonen tempele; die meer ghecost hadde dab zes ghendtsche ghues-tempels; ende was, oude eens mans lijnchde hooghe ghemetst van oorduum steen.

BIJLAGE II

Antwerpen, Stadsarchief, Pk 106, *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*. (Wij hebben geraadpleegd de uitgave o.l.v. R. Van Roosbroeck, 2 delen, Antwerpen, 1939).

Deel I, p. 105

En haer was toegelaten te mogen timmeren elck dry kercken oft plaetsen, om in't drooghe te predicken en haere diensten te doen; elck daer se plaetsen condon kryghen.

Deel I, p. 109

Item, den 25 dach verlieten de mertinisten S. Joriskercke, en dien predicant, die predictie nou op een plaetse genoempt 'den Lijnhof', daer sy een kercke begonden te fonderen: ende de calvinisten begon-den 3 kercken te timmeren, een voer de Walen en de andere genoempt 'de Mollekens rame'; en der Walen kercke werdt achtcantich gemaect; ende men vrocht aen dese kercken seer neerstich, en sommige vrouwen en mans van de calvinisten vrochten by tyden sonder loon; en daer werdt vuel tooter kercken bouwinghe ghegeven: elck mocht 3 kercken timmeren wilden sy. Ende de calvinisten niet hier, maer overal, lieten haer namen opscreven, opdat men sou weten hoe sterck sy waere: en de mertinisten hadden oock het selfte bevel, maer vuel lieden en deden 't noch niet geern, vreesende oft er noch eens vervolch quame.

Also nou dese kercken so met neersticheyt gefondeert werden, end evuel coopliden haer daer in voorderden, so werdt het op den 26 dach Septembris van weghe der goevernante verboden, dat se boven der eerden haer kercken niet en souden moghen van steene opbouwen, dan alleen van hout, ende den prinsche quamp, 't selve verbiedende, begeerden dat se heure daerin wilden tevreden stellen. En dit en was niet, dan dat den raet der papen aenghegeven hadden, dat se haer kercken so sterck van muren fondeerden, dat het wel bequaem sou syn om kasteelen af te maecken en daer duere de stat na haeren wille en souden inne moghen nemen. En de mueren en waeren maer 2 voet en halven dicke, niet te gelycken by der papen kercken, an dan maeckten sy die noch dunder boven d'eerde; also dat doer dese valsche vindinghe het werck sommige daghen stille (stond), maer sy waeren seer qualyck tevreden, sonderlinghe de calvinisten, en seer ongerust: maer ten lesten wrochten sy voorts soo't begost was, half met consent van den prinsche en half niet; maer hy gevoelde wel, dat het maer valsch aenghegeven en was.

Deel I, p. 117

en daer waren nieuwe predicanten voer de mertinisten gecomen, die nou oock op de Peerdermerckt begonden te preken in eenen hof, geheeten 'Den reyger' daer sy een kerck na timmerden: en dat was haer derde.

Deel I, p. 129

Item deestynt hadden de calvinisten een plaetse gehuert in de Nieuwstat tot Antwerpen by het coophuys, daer sy in predickten, welck waeren geweest een deel stallinghen, daer se nou de sceymuren doer ghesmeten hadden, en so was 't redelyck bequaem en onder 't drooghe: maer sommige, die noemten 't nou den 'Calfstal' omdat sy er nou in preekten.

Deel I, p. 210

Item op den 9 dach April, so werdt der calvinisten kercke tot Gendt begonst te raseren van de Walsche soldaten, die de regente in't eynde van Meert daerin gesonden hadde, ende haeren predickstoel braecken sy in vuel stucken en liepen met die spinteren achter tot spyt van de calvinisten.

Deel I, p. 237

Item deestyd so werden tot Antwerpen op de plaetsche van de 4 afgebroken kercken der mertinisten en Calvinisten, een houten cruyse gestelt, alsoo dat tot Cameryck onlanck gesloten was, ende van welke kercken het fondeersel uytgeroeyt was, ende de stoff werdt noch dagelycx vercocht.

BIJLAGE III

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet n° 5329, Papebrochius, *Annales Antverpienses*.

Volume V, ab anno 1534 ad 1566, fol. 156 v.

Die XXII quisdem mensis, signatum fuit à principe et praecipuis aliquot civibus, liberum exercitium confessionis Augustanae intra civitatem, donec aliud ab aula mandaretur. Die autem XXIX coeperunt Calvinistae Walones, de gradus quibus in moenia ascendebatur, per hortum Bombardarium, in vacuo ad liceanda linteamina prato (Quod a talpis vulgù nominabatur Mollekensraem) terram moliri ad novum ibi templum fundandum instar Salomonici unde etiam nomen sumserunt, ut vel sic longius recederent à ritu Romano. Fecerunt autem rotundum, imperite a scilicet persuasi, tale illud fuisse huius persuasionis adhuc superest indicium de angulum vice flandrica sub nomine Salomonici templi, pro signo ibi picti forma rotunda quale etiam Amstelodami est novum templum Lutheranorum.

Calvinistae Germanicae nationis, licet etiam ipsi templi appellationem assumpserint novo quod erant structuri fano crediderunt se magis accessuros ad formam veteris templi, si illud longum quadratumq. Facerent: prout fecerunt pari, quo Walones fervore in vico a Luputis dieto hett oplant, ubi similiter occuparunt anum vacuum ad Linteamina, prope Coriariorum turrim. Ad istorum templorum fabricam magna cum alacritate contribuebant honestissimi civium ac matronarum non solum grandes pecuniarum summas, sed etiam monlia et lapides, arenam convehendo. Germanici templi primum lapidem posuit praedicans, doctor Isebrandus, primumq. ibidem sermonem habuit. Eodem vero die accedens illuc auriacus princeps, Calvinistas rogavit ut non ultra quantum pedem à terra fabricam suam ad praesens educerent. Subidem tempus in Concilio Diei Luna decretum et a Consulibus imperatum Guldis atq. Ambactis omnibus est, ut suo quiqui. Cappelallano stipendium solverent, sive is sacra ipsis faceret sive non.

Principe vero Auriacus, die XXX ejusdem mensis, inhibuit Calvinistis, ne templorum suorum fabricam prosequerentur. Quod illi insuper habentes, opera coepta absolverunt. Quin et in nova civitate prope

Hassicam domum, vaccarium quoddam vetus in templum convertunt, ubi etiam praedicarent eodem mense mandatur est pseudo Parcho Kilensi Frans, ut dimissà ecclesia S. Georgii conciones suas transferret ad Martinistarum seu Confessaentien, egressum habens in vico het Handaentien, egressum habens in via evarici de Everixstrate, istic fortassis ubi nunc Speristerium est. Quantum etiam templum iidem Calvinistae fecerunt et perfecerunt sibi in angi portu ad forum equinem ab ardiis dicta den Reygersganck, exitum haec ancipitum haberatim Monticulo frigido antiquitusq. Dicto den cleynen Couwenberg, respectu Longioris via porro versus meridiem tendendis.

Volume VI, ab anno 1566 ad 1584, fol. 13.

Die IV Junii coeptum est destrui templum Calvinistarum, situm in prato Talpularum De Mollekensraem iuxta Hoplandicam viam prope moenia civitatis, materiam omnem et mentibus fabris lignariis et cementariis, pretio in usum Walonum militum conferendo.

Die XV coeptum est etiam destrui rotundum Walonica nationis templum, antiquo more de formam Romani Panthei, sive (ut illi credebant) templi Salomonici constructum. Ut istud suis usibus servaretur multum institerant Laniones Burgerhoutiani, suas ibi carnes inter Pascha et Pentecoste venum exposituri, prout nunc faciuntines quodante praedicatorum ecclesiam est pecuario foro de Veemerct: sed noluit Aula acquiescere petitioni eorum, ne qua falsae istius Synagogae memoria in civitate relinqueretur.

BIJLAGE IV

Antwerpen, Stadsarchief, Pk 105, *Chronycke van Antwerpen sedert het jaer 1500 tot 1575*.

(Uitgegeven te Antwerpen, 1843.).

p. 97

Int selve jaer van 1566, den 2^e septembris, doen begonsten ierst die walsche Calvinisten te graven ende fonderen in Antwerpen haerlieden nieu kercke, op den wapper, achter het colveniershoff, op een leege erve, daer men maer op en plach te blycken, doen toebehoorende Francoyse Zieles, diese haer vercocht; dese kercke oft temple was heel ront, gelyck den tempel van Salomon, ende daerom hietse de ronde kercke.

Ende die duytsche Calvinisten die begonsten oock op den selven tyt al even haestich haeren langen tempel inde Gasthuysbemden, aen ders tadt vesten, by den huyvetters thooren, vuyt commende int Hoplant, oock op een leeg erve, geheeten die mollekens rame; want daer op oock plach te blycken. Van desen nieuwen tempel leyden den iersten steen, smorgens ontrent acht ende negen uren, haeren eersten predicant, ghenoomt Isebrant, die daer oock ierst in preeckte.

Den 25 septembris heeft den prince van Orangnien die Calvinisten verboden nyet hooger aen haer kercke te metsen dan vyff voeten boven der eerden.

Item den 30 septembris heeft die prince de protestanten van de Calvinisten verboden nyet meer te metsen aen haer nieu kercke; daerom en lieten syse nyet volwercken. Doen wirdt inde nieustadt, by het hessenhuys, van eenen ouden coestal gemaeckt een kercke voor die calvinisten, welck men hiet die oude koekercke, om dat daer int heymelyck snachts menich jaer gepreekt hadde.

p. 98

Inde selve maent doen moest Frans vantKiel verlaten S. Joris kercke ende gink precken in een nieu kercke, die de confessionisten luyteranen, hem selven heetende Martinisten, mackten int doudanken, vuytcomende int dEvericxstraete, met noch een martinisten kercke, die nieu gemaeckt werdt op de peerdenmerckt, inden reygers ganck, daerse wel derthien lycken in gegraven hebben van haer quaede sekte: dese is oock gans van steene volmaeckt vuytcomende op den cleyneen couwenberch.

p. 131

Op ten 5 april 1567, is tot Gendt eenen tempel van den calvinisten ten gronde omverre gesmeten van het coninx crysvolck, die het hoff van Brussel daer gesonden hadde; en hebbe die stoffe vercocht.

p. 136

Den 12 may syn die tempels der calvinisten, luteranen, off martinisten tot Antwerpe, geschonken die 16 vendelen van de walen soldaeten.

Item op den 14 dach meye heeft men tAntwerpen begonst die tempels van die sectarissen afftebreken.

p. 140

Den 13 juny doen begonst men tot Anwterpen afftebreken di ronde walen kercke, gestaen op de wapper by de colveniers hoff, op een erve toebehoorende Aert Gillis. Desen waelschen tempel was gemaect heel rondt, zeer anticxt, op de maniere van Salomons tempel te Jerusalem, ende te Roomen opt fatsoen van den tempel Lautron.

BIJLAGE V

Chronyck der stadt Antwerpen toegeschreven aen den notaris G. Bertryn.

(Uitgegeven te Antwerpen o.l.v. G. Van Havre, 1879. Bewaarplaats onbekend. Zie Rutger Tijs, *P.P. Rubens en J. Jordaens, barok in eigen huis, een architectuurhistorische studie over groei, verval en restauratie van twee 17de-eeuwse kunstenaarswoningen te Antwerpen*, Antwerpen 1983, p. 360.)

p. 143

In 't selve jaer van de 66, den 24 septembris doen begonsten eerste die Walsche Calvinisten te graven ende funderen in Antwerpen haerlieden nieuw kercke op den Wapper achter het Colveniershoff, op eene lege erve, daer men opplacht te blycken, doen toebehoorende Franchois Gielis, die de selve aen hun vercocht hadde. Deze kercke oft tempel was heel ront, gelyck den tempel van Salomon, ende daerom hietse de ronde kercke.

p. 193

Den 4 Juny, doen begonst men tot Antwerpen aff te brecken die calvinisten kercke gestaen in de Mollekens rame in't Hoplant by de stadsvesten. Dese kercke wert vercocht een ygelyck van die metseyre ende timmeragie syn gerieff ende dat toe behoeff van die Welsche knechten.

Op den 13 juny begonst men Antwerpen te ontdekken ende aff te brecken die ronde Waele kercke, gestaen op den Wapper by den Colveniershoff, op een erve toebehoorende Aert Gielis. Desen Walschen tempel was gemaect heel ront seer anticx op de maniere van Jerusalem – den tempel van Salomon ende te Roomen, op het fatsoen van den tempel Panteon.

p. 205

Item, op den 9 October, is tot Antwerpen opgerecht in de Mollekens rame, daer die Calvinisterkercke geraseert lagh, een groot houten roodt cruys hebbende dry nagelen met Pilatus titel; dit hebben opgerecht die keyserknechten van ducq Londron. Dit wert ghedaen tot een eeuwige memoire en spyte van die Calvinisten ende tot verachtlinge haers feyts, omdat sy dat cruysefix en alle kercken, cappellen, cloosters in stucken gesmeten hebben.

BIJLAGE VI

F.G.V., *Antwerpsche Chronykje* (uitgegeven o.l.v. Pieter van der Eyk), Leiden, 1743.
(Bewaarplaats onbekend. Zie R. Tijs 1983, op. cit., p. 360.)

p. 137

Den 13 Juny begonst men afftebrecken de ronde Walen Kerck op de Wapper, by de Cleveniers Hooff op een erve toecomende Aert Gillis. Om dezen Tempel te moghen blyven staen hadden de Vleeschhouters van Borgerhout Madame veel ghelts geboden, dat sy daer in tuschen Paschen en de Sinxen haer vleesch souden moghen vercoopen, maer het Hooff en woudents haer niet consenteeren om datter gheen memorie van de valsche sinagoge in de stadt soude blyven.

BIJLAGE VII

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet n° 5340, *Chronique d'Anvers*.

Tome IV . de 1542 à 1566, fol. 55

Le 24 septembre, alors les Calvinistes Walons, commenceront a jeter les fondemens de leur nouvelle eglise sur le Wapper, derrière le jardin des Colveniers, dans un sone vide servant de blancherie, appartenant a Franchois Zielis, qui le leur vendit cette Eglise était ronde, à l'exemple du Temple de Salomon, on l'appelle l'église ronde. Les Calvinistes Flamands, commenceront aussi, ... (sic.), le même mois, Frans, le ministre de Kiel, fut abandonner l'église de S. George, § alla precher dans une nouvelle eglise, que les Lutheriens avaient fut batir dans Souderation sortant dans le Dornickstraat, / pour Everikstraat, martinistes / Aussi les ... (sic.) soient ils appellent) qui nouvellement construite dans la Ruelle aux Opues – / in den Rygersgenck). La ils enterrent en crise corps de leur secte. Celle ci était également batie en briques, § avait une sortie sur le petit Couwenbergh.

BIJLAGE VIII

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet n° 5328, Louis van Caukercken, *Chronycke van de stadt Antwerpen*.

fol. 82.

Guese kercke tAntwerpe gemaect

Op 24 September hebben de franc calvinisten hunne ronde kerck begoste te mackem opde Wapper ende op 25 dito begosten de duytsche calvinisten hunne kerck te macken int hoplant inde mollekens Raam vercoomende acnde huyva... .. en op 30 ditto hebben de ...tinisten hun kerck gemacckt inde Audaen.. ook opde perdemert inde reyggers ge... item aene et gessyde huys in ee koystal onder eerste navond hielen de calvinisten hun eerste nagtsmael openbaer ... ende prachte aen de kerck soo ... joiffrouw ..gen juweelen en gov... .. op bouwen maer St-Lambert .. dor... en van Armontier en valecijn.

fol. 164

Le 12 mai on fit présent aux 16 compagnies Walones, les temples des Lutheriennes, § des Calvinistes.

Le 22 mai (1567) on vendit publiquement à Anvers l'église Luthérienne, ... , près de la porte Rouge, elle fut achetée par le comte de Mansfeldt, pour le somme de 500. Florins.

BIJLAGE IX

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, 71.6.36, N. de Weert, *Chronycke oft journal van het gene in de Nederlanden en namentlyck tot Antwerpen is voorgevallen ten tyde der trouhelen. Van den Jaere 1566 tot 1593 (Gecopieert op het handschrift origineel van den authour)*.

pp. 34-35

Het selve jaer den 25 septembris ... (sic.) weert den eersten steen geleg van de Lammekens Rame om te maecken de nieuwe kercke en-

de was volmaeckt int volgend jaer, ende weder afgebroken ende ge-ruineert ende de materialen vercocht anno 1567 1° juni, en int midden van den hoff gestelt een hoogh verheven houten cruys d'welck naderhandt root geschieldert werdt.

Het selve jaer wiert eerst geprickt in de schuer by St Michiel den 1 septembri anno eodem den 26 septembris s'morgens ten ses uren werdt geleyt den eersten steen van Salomons Temple het welcke hen noemde de Waele Kercke ende was volmaeck ... (sic.) end werdt weder afgebroken ende de materialen vercocht ende een cruys aldaer gestelt den ... (sic.).

BIJLAGE X

Gent, Universiteitsbibliotheek, Kostbare Werken, Ms. 522, L. Robyn, *Historie van den oorsprong, voortgang en ondergang der ketterye binnen en omtrent Oudenaerde*, Gent, 1721.

p. 325

§I. Het optimizeren, en afbreken der Geuse Kerk.

Den Heer Backerzele korts voor sijn vertrek had aen de nieuw-gezinde aangewezen in den naem van den Graef van *Egmont* een zeke-re plaetse over de *Schelde* tot het maeken van eene Kerk, maer terstont na sijn vertrek zonden-se hunne Gedeputeerde na *Yperen* om te verzoeken van den Graef een andere plaets gelegen van den anderen kant van de *Schelde* genaempt den *Heyn-driesch* begrepen in't vrye van de Stad.

p. 327

Daer-en-tusshen gingen de Nieuw-gezinde dapper voort met het optimizeren van hunne Kerk;

p. 329

... 22 december (1566) ... Ontrent dezen tyd was de geuse Kerk op den *Heyn-driesch* voltrokken, ...

p. 331

Maer om dat men voorzag dat de geuse Kerk, zoo lang die in staet bleef, een gedurig aenlok fel zou wezen voor de Nieuw-gezinde om de predikatiën te ernemen, zoo kreeg de Wet den 15. *April* brieven van den Graef van *Egmont*, gebiedende dat men de Kerk zou afbreken ten voordeeligste dat mogelyk was. Maer men antwoorde 's anderdaegs dat de Soldaeten twee dagen te vooren zonder last, of oorlos van de Wet te hebben de geuse Kerk hadden beginnen af te breken, alleenelyk om dat-se gehoord hadden dat de geuse Kerken door heel het Land afgebroekn wierden, en zeyden daer by dat-se vreesden van het Guarnisoen van *Gent* voorkomen te worden.

Deze afbrekinge geschiede zeer zagtiens zonder dat'er iets geschon-den of gebroken weird, en duerde tot den 17. *April*. De Materialen niet konnende gebruykt worden tot eenen godtvrugtigen Bouw (gelyk den Graef van *Egmont* door den Capiteyn *Carlo* verzogt had) wierden-se aen de meest-biedende verkogt, en men deylde uyt aen denn *Aremen* 25. Pond groote, en den overschot die zeer gering was, weird aen de Soldaeten gegeven voor hunnen aerbeyt. Men zeyde dat die Kerk, die de geusen te *Gent* hadden gehad buyten de *Brug-sche Poorte*, en door het Guarnisoen van *Gent* den 8. *April* afgebroekn was.

BIJLAGE XI

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Oude Drukwerken, KW 553 J 3, *Beschrijvinge ende lof der stad Haerlem in Holland. In Rijm veervend ende met veele oude en nieuwe stucken buyten Dicht unt verschende Kronijken/ Handvesten/ Brieven/ Memorien ofte Geheugenissen/ ende Diergelijke Schriften verklaerd/ ende bevestigd*, Haarlem, 1628.

pp. 460-461

Wanneer nu de vrijheyd ende de Religioens-verwanten te gelijckd-eglijckx meer ende meer aenwieszen ende toenamen ende de ongele-genheyd des winter-tijds op handen was. So hebben die van de Reli-gie alhier te Haerlem den 19. Octob. des selven jaers met toelating van de magistraeten eene lootze het 'Guesen-huys' genaemd van seven ent negentig voeten lang ende seven ende zestig voeten breed 'op de bane van licht hout opgeworpen', ende van binnen den tijd van drie weken voltrocken waer in twee evangelische predikanten Odolphus van Emden, en oud Grijsham ende Sirtus van Leeuwaer-den, de Gemeynthe des Heren met de suyvere Predikatie van Gods Woord getrouwelijck gediend te hebben so lang op een nieu wer meer ende meer over al begon aen te steken waer door de Kercke Gods wederom in de woestijne hoste vlugten ende sich ook alhier so werde hier dan ook gemeld 'Geusen-huys' den 30. April des volgen-den jaere 1567 in drie uren tijd 'gescheche ende afgebroken' ende ook enige Vroome Religioens-verwanten als Thomaszen, Floris Huygenszen Michiel de Wael, ende Egbert Gerritszen, gevangen ge-nomen...

BIJLAGE XII

Lyon, Bibliothèque Municipale, Rés. 355 892, Gabriel de Saconay, *Discours des premiers troubles advenus à Lyon, avec l'Apologie pour la ville de Lyon, contre le libelle fausement intitulé La juste 6 saint defence de l'Eglise de Lyon*, Lyon, 1569.

pp. 41-42

Les Huguenots entreprendrent de construire une tour Babel, pour y exercer leur confusion, et luy imposèrent le nom de temple Martin... Estant ce temple parfaict en la forme d'un théâtre propre pour jouer farces et comédies.

Noten

- De auteur wenst de volgende personen te danken: Prof. dr. Krista De Jonge, Prof. Dr. Koen Ottenheim en Dr. Charles van den Heuvel voor het kritisch nalezen van dit artikel, de heer Lode de Clercq en dr. P. Rem voor het verschaffen van enkele bijzonder waardevolle tips.
- 1 David Thomson, 'Protestant Temples in France c. 1566-1623, A Pilot Study', *L'église dans l'architecture de la Renaissance, Actes du colloque tenu à Tours du 28 au 31 mai 1990* (ed. J. Guillaume), Parijs 1995, p. 250.
 - 2 Zie ook Krista De Jonge, 'Tagungen, L'église dans l'architecture de la Renaissance', *Kunstchronik*, 44, 8, 1991, pp. 401-405.
 - 3 Frans Baudouin, 'Godsdienst en kunst in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1700', *Luister van Spanje en de Belgische steden*, 1, Brussel 1985, pp. 137-170. J. De Cavele, *Het eind van een rebelse droom*, Gent 1984. Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie, Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577*, Antwerpen 1996. Idem, 'The changing face of Calvinism in Antwerp, 1550-1585', *Calvinism in Europe, 1540-1620* (ed. Andrew Pettegree, Alastair Duke, Gillian Lewis), Cambridge 1994, pp. 143-180. Emile Coornaert, *Les Français et le commerce international à Anvers, fin du XVe XVIe siècle*, Parijs 1961.
 - 4 Guido Marnef, op. cit., p. 129.
 - 5 *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders* (uitgave o. l. v. R. Van Roosbroeck), 2 delen, Antwerpen 1939. Het origineel wordt bewaard te Antwerpen, Stadsarchief, Pk 106. Zie Bijlage II.
 - 6 *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*, op.cit., 1, p. 109. Zie bijlage II.
 - 7 Gent, Universiteitsbibliotheek, Kostbare Werken, Hs. 2469, Marcus van Vaernewijck, *Van die heroetlichen tijden in die Nederlanden*, fol. 131. Zie bijlage I.

- 8 Antwerpen, Stadsarchief, *Antverpia, depingebat Georg. Hoefnaglius*, 78 x 45 cm., 1574. Guido De Brabander, *Na-kaarten over Antwerpen*, Brugge 1988, p. 56. Rutger Tijs, *P.P. Rubens en J. Jordaens, barok in eigen huis, een architectuurhistorische studie over groei, verval en restauratie van twee 17de-eeuwse kunstenaarswoningen te Antwerpen*, Antwerpen 1983, p. 91.
- 9 De tweede lutherse tempel.
- 10 Waarschijnlijk op de plaats van de nooit voltooide calvinistische tempel op de Mollekensraeme.
- 11 De ronde Waalse tempel – Hier zou later het Rubenshuis gebouwd worden. R. Tijs, op. cit., p. 104. Van de heer Lode de Clercq kreeg ik de volgende informatie: Na de aankoop van het Rubenshuis voerde de stad Antwerpen opgravingen uit in de vroegere tuin van het Rubenshuis. De architect van deze opgravingen, Emiel van Averbekke, bericht hierover: '6° rechts in de tuin werden vier gemetselde pijlers opgedolven. Ik mat ze op en bevond dat ze behoord hadden tot een reeks van acht pilaren voor een rond gebouw. Naar hun planmatige schikking te oordeelen, waren ze opgesteld in een cirkel, met een diameter van ca. 16m. Bedoelde pijlers moesten dus een licht geconstrueerd rond gebouw gestut hebben. Het was hoogstwaarschijnlijk in hout en bepleisterd.' F. Cleymans, *Rondom den wederopbouw van het Rubenshuis*, Antwerpen 1941, p. 52.
- 12 De eerste lutherse tempel.
- 13 Antwerpen, Stadsarchief, F. Hogenberg, *Antverpia nobile in Brabantia*, 1572, 47 x 32,5 cm. G. De Brabander, op. cit., p. 60.
- 14 J. De Cavele, op. cit., p. 26-27.
- 15 Zie bijlage I. J. De Cavele, op. cit., p. 25. *Eenheid en scheiding in de Nederlanden 1555-1585*, tent. cat., Gent 1976, p. 143. *Troubles religieux en Flandre et dans les Pays-Bas au XVIe siècle* op. cit., p. 373. *Ketters en Papen onder Filips II, Het godsdienstig leven in de tweede helft van de 16de eeuw*, tent. cat., Amsterdam 1986, p. 53. Het is ons niet bekend of deze tempel voor calvinisten dan wel voor lutheranen werd opgericht.
- 16 150 op 130 voet is ongeveer 45 op 39 meter.
- 17 Gent, Universiteitsbibliotheek, Kostbare Werken, Ms. 522, L. Robyn, *Historie van den oorsprong, voortgang en ondergang der ketterye binnen en omtrent Oudenaerde*, Gent 1721. Zie bijlage X. Helaas is er geen informatie beschikbaar over de uiterlijke vorm van deze tempel.
- 18 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Oude Drukwerken, KW 553 J 3. *Beschrijvinge ende lof der stad Haerlem in Holland. In Rijm veurvend ende met veele oude en nieuwe stucken buyten Dicht unt verschende Kronijck/ Handvesten/ Brieven/ Memorien ofte Geheugenis/ ende Diergelyke Schriften verklaerd/ ende bevestigd*, Haarlem 1628. Zie bijlage XI.
- 19 *Ketters en Papen*, op. cit., p. 52.
- 20 Marcus van Vaernewijck, op. cit., fol. 131.
- 21 Het hout voor de Antwerpse Lutherse tempel werd vrijelijk gekocht te Dordrecht. Een geschil hierover werd voor het gerecht uitgevochten met de leverancier uit Wezel. Jan van Herwaarden, Dick de Boer, Frad van Kan, Gerrit Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, Hilversum 1996, p. 359.
- 22 H. de la Fontaine Verwey, 'Pieter Coecke van Aelst en de uitgave van Serlio's architectuurboek', *Het Boek*, XXI, 4, Den Haag 1952 - 1954, pp. 251-270. Krista De Jonge, 'Vitruvius, Alberti and Serlio, Architectural Treatises in the Low Countries 1530 - 1620', *Paper Palaces' The Rise of the Renaissance Architectural Treatise*, New Haven/London 1998, pp. 281-296.
- 23 Antwerpen, Stadsarchief, Pk 105, *Chronycke van Antwerpen sedert het jaer 1500 tot 1575* (Hiervan bestaat een gedrukte uitgave. Antwerpen, 1843.). Zie bijlage IV. Een verkeerde toeschrijving van dit citaat aan Godevaert van Haecht is er de oorzaak van dat op vandaag wordt beweerd dat de eerste realisaties van de protestanten te Antwerpen en te Gent geïnspireerd zouden zijn op de tempel van Salomon. C.A. van Swigchem, T. Brouwers, W. van Os, *Een huis voor het Woord, Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage 1984, pp. 89, 112-113. C. J. R. van der Linden, 'De symboliek van de Nieuwe Kerk van Jacob van Campen te Haarlem', *Oud Holland*, 104, 1990, p. 11. Dit fragment zal later worden overgenomen maar verkeerdelijk geciteerd in de *Chronyck der stad Antwerpen toegeschreven aen den notaris G. Bertryn*: 'Desen tempel was gemaect heel ront seer antiex op de maniere van Jerusalem – den tempel van Salomon ende te Roomen op het fatsoen van den tempel Panteon.' Zie bijlage V. R. Tijs, op. cit., p. 360.
- 24 Carol Herselle Krinsky, 'Representations of the Temple of Jerusalem', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 33, Londen 1970, pp. 1-19. Helen Rosenau, *Vision of the Temple, the Image of the Temple of Jerusalem in Judaism and Christianity*, Londen 1979, pp. 65-89. Bernd Vogelsang, 'Archaische Utopien', *Materialien zu Gerhard Schotts Hamburger 'Bühnenmodell' des Templum Salomonis*, Inaugural-Dissertation, Keulen 1981, pp. 109-115. Paul von Naredi-Rainer, *Salomos Tempel und das Abendland, monumentale Folgen historischer Irrtümer*, Keulen 1994, pp. 68-89.
- 25 E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting, its origins and character*, I, Cambridge-Massachusetts 1966, p. 136.
- 26 Bijvoorbeeld in de tekeningen of schilderijen van Rembrandt. H. Rosenau, op. cit., p. 86. *Le Temple. Représentations de l'architecture sacrée*, tent. cat., Nice 1982, pp. 138-141.
- 27 Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriftenkabinet n° 5329. Papebrochius, *Annales Antverpienses*, Volume V, ab anno 1534 ad 1566. Zie bijlage III.
- 28 Papebrochius, op. cit., fol. 156 v.
- 29 In zowat alle 16de eeuwse geïllustreerde bijbeledities, zowel van protestantse als van katholieke zijde, zal de Salomonische tempel namelijk voorgesteld worden als een rechthoekige bouw, zoals hij ook beschreven werd in de visioenen van Ezechiël en het boek der Koningen. Reeds in de uitgave van 1524 van de Wittenbergbijbel van Luther zal de tempel als een rechthoekige bouw voorgesteld worden. Deze voorstellingswijze vinden we later terug in onder meer de bijbeluitgave van Robert Estienne van 1540 en de tussen 1569 en 1572 uitgegeven *Biblia Polyglotta* van Arias Montano. Buitengewoon belangrijk voor de architectuurgeschiedenis van de 17de eeuw is het *In Ezechielem Explanaciones* van Hieronymus Prado en Ioannis Baptista Villalpando, uitgegeven te Rome tussen 1596 en 1605, waar het concept van de oud-testamentische tempel gekoppeld zal worden aan de architectuurtheorie van Vitruvius. H. Rosenau, op. cit., pp. 90-131. B. Vogelsang, op. cit., pp. 139-357. P. von Naredi-Rainer, op. cit., pp. 155-199. Christoph Jobst, 'Die christliche Basilika. Zur Diskussion eines Sakralbautypus in italienischen Quellen der posttridentinischen Zeit', *Zeitsprünge, Forschungen zur Frühen Neuzeit*, I, 3, Frankfurt 1997, pp. 733-739.
- 30 Tot op heden blijft het standaardwerk K. E. O. Fritsch, *Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformationen bis zur Gegenwart*, Berlijn 1893.
- 31 Hautecoeur vermeldt hoe er in 1598 naar schatting 694 publieke tempels en 257 burchtkapellen in het Franse Rijk bestonden. Louis Hautecoeur, *Histoire de L'Architecture classique en France, I, III, L'Architecture sous Henri IV et Louis XIII, La reconstruction de la France, L'architecture religieuse*, Parijs 1966, pp. 598-604.
- 32 Bijvoorbeeld te Neuburg (vanaf 1540), Torgau (ingewijd 1544), Dresden (1548 - 1555), Augustusburg (1568-1572) en Haderslevlus (1557) in Schleswig (in het huidige Denemarken). K. E. O. Fritsch, op. cit., p. 41.
- 33 *Ibidem*, p. 31-40. Zie ook Dieter Grossman, 'Die Bedeutung der Schlosskapellen für den protestantischen Kirchenbau', *Renaissance in Nord-Mitteuropa*, I, München/ Berlin 1991, pp. 127 - 147. Dieter Grossmann, 'L'église à tribunes et les tribunes des églises en Allemagne au XVIe siècle', *L'église dans l'architecture la Renaissance, Actes du colloque tenu à Tours du 28 au 31 mai 1990* (ed. J. Guillaume.), Paris 1995, pp. 257-266. Let op de Duitse vertaling van het woord 'tribune' als 'Empore'.

- 34 Gaat het hier om een tempel opgericht voor een lutherse gemeenschap genoemd naar de voornaam van Luther? In onze streken omschrijft onder meer Godevaert van Haecht de Antwerpse lutheranen als 'mertinisten'. Zie bijlage II.
- 35 *Tresors des archives* (Lyon, archives Municipales de Lyon), tent. cat., 1990, pl. 27. Buiten deze tempel werden er ruimtes voor de protestantse eredienst ingericht in herbruikte kerkgebouwen en private huizen, onder meer 'la Maison Rouge'. In de kerk 'Sainte Croix' werden banken opgesteld in de vorm van een amphitheater. Over een tweede tempel werd geen verdere informatie gevonden. Natalis Ronot. *Les protestants à Lyon au dix-septième siècle*, Lyon 1891, pp. 145-151.
- 36 Lyon, Bibliothèque Municipale, Rés. 355 892. Gabriel de Saconay, *Discours des premiers troubles advenus à Lyon, avec l'Apologie pour la ville de Lyon, contre le libelle fausement intitulé La juste & sainte defence de l'Eglise de Lyon*, Lyon 1569, pp. 41-42. Zie Bijlage XII.
- 37 Hierbij denken we in de eerste plaats aan de cirkelvormige voorstellingen van de toren van Babel door Pieter Breughel. Ook onder meer Maarten van Heemskerck en Jan van Scorel hadden daarvoor de toren op een cirkelvormige basis afgebeeld. *Le Temple, Représentations de l'architecture sacrée*, op. cit., pl. 101, pl. 104. Helmut Minkowski, *Vermutungen über den Turm zu Babel*, Freren 1991, pp. 67-68, 77-79.
- 38 N. Ronot, op. cit., p. 170.
- 39 *Ibidem*, pp. 172-174.
- 40 D. Thomson, op. cit., p. 246.
- 41 De twee tekeningen worden bewaard in de Archives Municipales te Lyon, GG 86, I. CG 86, II. Het schilderij in de Bibliothèque publique et universitaire te Genève. *Tresors des archives*, op. cit., pl. 27. N. Ronot, op. cit., pp. 16-17, 172-173. D. Thompson, op. cit., p. 251, pl. 1a, 1b, 2. *Protestants et Catholiques en France au XVIe siècle*, tent. cat., Parijs 1972-1973, n. 185. *The quiet Conquest*, tent. cat., Londen 1985, p. 19.
- 42 Hierop is leesbaar: 'tu aime/ra le/ Seig/ neur/ ton/ Dieu/ ton/ coeu'
- 43 K. E. O. Fritsch, op. cit., pp. 31-40. L. Hauteceur, op. cit., p. 602-603. D. Thompson, op. cit., pp. 251-253. *Le Temple, Représentations de l'architecture sacrée*, op. cit., p. 143.
- 44 De illustratie van de tempel van Dieppe is afkomstig uit een niet gedateerd manuscript: Asseline, *Antiquités et chroniques de la ville de Dieppe*. D. Thompson, op. cit., p. 245, pl. 6. K. E. O. Fritsch, op. cit., Abb. 886.
- 45 De afbeelding is gemaakt naar een oudere gravure. A. Galland, 'Les deux procès du temple de Caen, d'après des documents pour la plupart inédits (1661-1665)', *Bulletin de la Société d'histoire du protestantisme français*, XXXIX, 1890, p. 571. D. Thompson, op. cit., p. 245, pl. 5.
- 46 K. E. O. Fritsch, op. cit., pp. 48-49, Abb. 70-71. D. Grossman, op. cit. (1995), p. 260, pl. 12a, 12b.
- 47 Rosalys Coope, *Salomon de Brosse and the Development of the Classical Style in French Architecture from 1565 to 1630*, Londen 1972, pp. 183-187. L. Hauteceur, op. cit., p. 601. *Le Temple, Représentations de l'architecture sacrée*, op. cit., pp. 141-143.
- 48 L. Hauteceur, op. cit., pp. 600-601, fig. 262, D. Thomson, op. cit., pp. 249, pl. 13a, 13b, 13c.
- 49 In zijn explicatio suggereert Perret hoe de grote tempel eventueel gebruikt kan worden als een stadhuis.
- 50 De vernietiging van de tempel van Charenton maakt deel uit van 'Les petites conquêtes du Roi'. *Le Temple, Représentations de l'architecture sacrée*, op. cit., p. 142.
- 51 Het 'modelle van hout gemaect van de toecomende nyeuwe kereke' had volgens de rekeningen van de houtsnijder '8 veynsters'. G. C. A. Juten, 'De koepelkerk van Willemstad', *Taxandria*, XXIX, 1932, p. 12.
- 52 *Ibidem* p. 15. Zie ook: M. D. Ozinga, *De Protestantische Kerkenbouw in Nederland van Hervorming tot Franschen Tijd*, Amsterdam, 1929, p. 17. K. Dane, *Willemstad, Historisch overzicht van stad en polder*, Klundert 1950, p. 116-142. Op een oudere kaart van Willemstad, gedateerd op 6 januari 1586 – dus voordat de eerste concrete plannen van de kerk gemaakt werden –, is een kerkgebouw op basis van twee geschakelde vierkanten weergegeven. Noord-Brabant. Rijksarchief, *Gronicaerte van Willemstad*, gedateerd: 6 januari 1586. De Middelkerk te Vlissingen was een eenvoudige éénbeukige zaalkerk van 80 op 40 voet. Deze kerk werd oorspronkelijk opgericht voor een Engels hulpleger en gebouwd vanaf 1590 tot 1592, maar reeds in 1585 werd een bestek (Den Haag, Algemeen Rijksarchief, Staten Generaal, 11093, st. 44) en een tekening (niet bewaard) gemaakt die in 1586 naar de Staten Generaal gezonden werden. De kerk werd in 1626 uitgebreid met een tweede beuk (aldus bekwaam men een vierkant grondplan) en in 1825 grotendeels gesloopt. Coert Peter Krabbe, 'De Middelkerk te Vlissingen. Een protestantse kerk uit 1585', *Kunstlicht*, 9, 2/3, 1988, pp. 38-41. Het bestaan van deze plannen wijst er in ieder geval op dat de keuze voor een achthoek van prins Maurits niet vanzelfsprekend is en dat er op dat ogenblik reeds andere bouwconcepten voor protestantse tempels in de Noordelijke Nederlanden aanwezig waren.
- 53 C. A. van Swigchem, T. Brouwers, W. van Os, op. cit., p. 89.
- 54 Zie ook: W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture, A survey of Dutch Architecture, Gardens and Anglo-Dutch Architectural Relations from 1625 to 1700*, Delft 1980, p.7-8. Koen Ottenheim, 'The Catholic Nassaus in Brussels and Their Buildings', *Albert & Isabella, 1598-1621, essays* (ed. W. Thomas, L. Duerloo), tent. cat. 1998, p. 185-190.
- 55 De bouw van beide kerken start vanaf 1639.
- 56 C. J. R. Van der Linden, op. cit., p. 1-31 Jacobine Huiskens e.a. (red.), K.A. Ottenheim, 'Architectuur' in: *Jacob van Campen: Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1995, pp. 180-187.
- 57 Ook methodologisch is dit een interessante vaststelling. Er wordt immers met betrekking tot de 16de en 17de eeuw architectuur snel verondersteld dat algemene of traditionele concepten en denkbelden zonder meer vertaald worden naar plannen en concrete architectuurrealisaties. Hier hebben we te maken met een casus waar de lading pas later toegevoegd is geworden.